

Пам'яткоохоронна діяльність волинських громадських товариств (1920-ті–1980-ті рр.)

У статті висвітлюється зміст пам'яткоохоронної роботи, що її проводили громадські товариства Західної Волині в умовах перебування у складі Другої Речі Посполитої та Радянського Союзу. Звернена увага на особливості такої діяльності, спричинені культурною політикою обох держав стосовно української нації.

Ключові слова: Західна Волинь, культурна спадщина, пам'яткоохоронна діяльність, Друга Річ Посполита, Радянський Союз, громадське товариство.

У середовищі сучасних українських науковців-соціогуманітаристів все виразнішим стає зацікавлення національною культурною спадщиною, історією її охорони у різні періоди українського минулого. Закономірність звернення до означеної тематики зумовлена роллю пам'яток історії та культури у збереженні ідентичності української нації, формуванні її історичної пам'яті, пошануванні власної національної історії і власних національних героїв. Поряд із загальноукраїнським аспектом висвітлення теми з'являється все більше й більше досліджень регіонального спрямування. На цьому тлі спостерігається епізодичний характер вивчення пам'яткоохоронної роботи у Західній Волині (на території сьгоднішніх Волинської та Рівненської областей) впродовж 1920-х – 1980-х рр., зокрема, участь у ній тодішніх громадських товариств регіону.

Якщо брати до уваги період перебування означених теренів під владою Другої Речі Посполитої як головних складників Волинського воєводства (1921–1939 рр.), то певні моменти вищевказаної теми знайшли висвітлення насамперед у статтях Н. Кінд-Войтюк [1] та Н. Заставецької [2]. Натомість практично невивченою залишається діяльність громадських товариств на Волині та Рівненщині у радянську добу. Чи не єдиними розвідками тут можна вважати дослідження Г. Муляр з історії пам'яткоохоронної справи у Волинській і Рівненській (до 1991 р. – Ровенській) областях Української РСР протягом 1944–1991 рр. Однак у них досить стисло говориться про внесок обласних осередків Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) у збереження культурної

спадщини регіону [3]. Отже, тема зберігає наукову актуальність.

Мета статті полягає у тому, щоб на підставі низки джерел та наукових публікацій висвітлити діяльність волинських громадських товариств 1920-х – 1980-х рр. щодо охорони історико-культурної спадщини Західної Волині. Акцент зроблено на показ внеску організацій УТОПІК Волинської та Рівненської областей у пам'яткоохоронну роботу.

До провідних громадських осередків Волинського воєводства у справі пошуку, вивчення та збереження культурної спадщини належали Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, створене 1927 р. та Волинське товариство приятелів наук (1935 р.), що постали в Луцьку. Перше з них у 1933 р. увійшло до складу Польського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками минувшини, яке діяло з 1906 р. у Варшаві і на початку 1930-х рр. стало загальнопольською громадською організацією у галузі охорони культурної спадщини. Відділення Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини працювали у таких містах, як Володимир-Волинський, Дубно, Ковель, Костопіль, Острог, Рівне, Сарни та ін. [4]. Члени Товариства об'єднувалися у різні секції, зокрема, краєзнавчу та музейну. У 1931 році до його складу входило 285 осіб [5].

Щодо Волинського товариства приятелів наук, то ініціатором його заснування став польський історик, редактор краєзнавчого часопису «Волинський щорічник» («Rocznik Wołyński»), президент Союзу вчителів Польщі в Рівному Я. Гоффман [6]. До складу одного з керівних

органів Товариства – наукової ради – окрім 22 поляків входили і два українці. Це професор Празького університету В. Д'яконенко та С. Тимошенко – відомий архітектор, колишній ректор Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина). З 1930 р. він проживав у Луцьку і провадив у Західній Волині активну політичну, громадську, а також пам'яткоохоронну діяльність [7]. Волинське товариство приятелів наук налічувало близько 100 членів та відзначалося чіткою пропольською орієнтацією. Це відверто демонструвала його січнева установча відозва 1935 р., де зазначалося, що Волинська земля споконвіку належала й належить Речі Посполитій [8].

Діяльність Товариства проводилася у чотирьох комісіях. Ними були природнича (географія, геологія, біологія, ґрунтознавство), гуманістична (історія, філологія, етнографія, мистецтво, психологія, педагогіка та інші науки), господарча (економіка, землеробство) та музейно-бібліотечна комісії. Гуманістичну комісію очолював Я. Гоффман, а її історичний відділ – професор Л. Гай. Музейно-бібліотечна комісія поділялася на дві секції: музейну та бібліотечну. У її складі працював відомий історик та краєзнавець Ю. Нець, завдяки керівництву якого бібліотека Товариства поповнювалася старовинними рукописними та друкованими матеріалами, картами, сучасними виданнями книг та періодики [9]. Для поглибленого дослідження Західної Волині Товариство встановило й підтримувало наукові контакти з Польською академією мистецтв, Державним архівом та Союзом музеїв Польщі, відділами археології Державного архівного музею у Львові та Кракові, Товариством розвитку східних земель у Варшаві, Нумізматично-археологічним товариством у Кракові, Об'єднанням львівських нумізматів, іншими науковими та науково-громадськими інституціями країни.

Аналізуючи архівні дані, матеріали міжвоєнних часописів, інші джерела, можна дійти висновку, що пам'яткоохоронні зусилля Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук зосереджувалася на таких напрямках, як пошук і збір історичних (археологічних, археографічних тощо) та етнографічних пам'яток, їх вивчення, систематизація й опис, збереження об'єктів культурної спадщини, популяризація історії і пам'яток шляхом

видавничої, туристичної діяльності, організації краєзнавчих виставок та ін. Зокрема, різносторонній характер носила археографічна діяльність обох товариств. Їх члени інвентаризували волинські архіви та приватні збірки, проводили в архівах пошуки матеріалів з історії та культурної спадщини Західної Волині, налагоджували співпрацю з архівними закладами Речі Посполитої. Так, у 1935 р. товариства здійснили архівні пошуки у церквах сіл Байова та Несвіч Луцького повіту, римо-католицькому костелі у селі Тайкури Здолбунівського повіту, прийняли на опрацювання документи Дубенського міського архіву та архіву князів Острозьких з музею Острога. Були здійснені поїздки до Кременця, Почаєва та Вишнівця. У 1936–1937 рр. Волинське товариство приятелів наук інвентаризувало приватні документи родини Гротовських, архівні матеріали Ковельської державної гімназії, ознайомилось зі станом залишків архіву Ходкевичів у Млинові, переглянуло архіви Хрестовоздвиженського братства у Луцьку, церкви в Дубровиці Сарненського повіту, римо-католицького костелу Турійська Володимирського повіту, костелу в селі Радехів Любомльського повіту. Товариство працювало також з рукописами бібліотеки римо-католицької капітули у Луцьку, прийняло на збереження понад три десятки актів волосних судів [10].

Підсумовуючи пам'яткоохоронну діяльність громадських товариств міжвоєнної Західної Волині – Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук, можна стверджувати, що ці осередки зробили помітний внесок у дослідження, збереження й популяризацію пам'яток краю. Зрозуміло, що вона проводилось ними у пропольському дусі. Для товариств було властивим різке применшення або цілковите ігнорування значення наукових результатів про Західну Волинь у царині пам'яткознавства, одержаних раніше українськими і російськими ученими – своєрідна реакція на ущемлення поляків царизмом, пропаганда теорії культурної місії польської спільноти щодо українських земель, Західної Волині зокрема. Вивчаючи регіон, товариства шукали матеріал, який би доводив його одвічну територіальну й етнічну приналежність Другій Речі Посполитій. Крім того, ці осередки, розвиваючи у Західній Волині польську науку і роблячи ставку на молодь, виховували відданих

польській державі громадян. Проте така діяльність все ж слугувала розширенню наукових відомостей про регіон, а також збереженню частини його культурних реліквій, які й дотепер складають безцінне надбання українського народу.

Щодо другої половини 1940-х–1980-х рр., то у тодішніх Волинській та Рівненській областях радянської України відбувалося, як і у республіці загалом, формування й розгортання діяльності відповідних пам'яткоохоронних державних органів. Однак вони виявилися неспроможними забезпечити повноцінну охорону культурної спадщини. Тому виникла гостра потреба у створенні громадських організацій з охорони пам'яток історії та культури й залучення до цієї справи широких верств населення. Активізація зусиль громадськості в означеній сфері знайшла вияв у заснуванні на протязі 1966 р. УТОПІК.

Волинська обласна організація Товариства була заснована 21 жовтня 1966 р. [11]. Її перша (установча) конференція відбулася 12 листопада 1966 р. На початках діяльності Волинської обласної організації УТОПІК весь тягар повсякденної роботи ліг на плечі голови Товариства, яким був кандидат історичних наук, доцент Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки Р. Оксенюк [12]. Згодом обласну організацію УТОПІК очолювали заступники голови виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих (з 1977 р. – Ради народних депутатів) І. Клімаш, А. Вербівська, С. Удальцова. З кінця 1970-х рр. і по 1991 р. діяльність Волинської обласної організації УТОПІК великою мірою була пов'язана з Л. Протас, яка працювала на посаді відповідального секретаря [13]. Рівненська обласна організація УТОПІК створена 20 жовтня 1966 р. Головою був обраний В. Томашевський – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного педагогічного інституту. Згодом її очолювали З. Красиленко та ін. На посаді відповідального секретаря працювали О. Мошняга, В. Мельничук та ін. [14]. У складі обласної організації діяли відповідні секції (археологічних пам'яток, пам'яток архітектури і будівництва, воєнно-історичних, науки й техніки, пропаганди пам'яток революційної, бойової і трудової слави тощо).

Період до початку 1970-х рр. знаменував собою первісний етап становлення організацій УТОПІК обох областей. Як і в інших регіонах

Української РСР, ними був окреслений комплекс заходів, спрямованих на поліпшення стану збереження пам'яток, здійснено чимало практичних кроків у цьому напрямі. Особливо широкого розмаху діяльність організацій УТОПІК Волинської та Рівненської областей набула у 1970-і – 1980-і рр. Їх осередки проводили відповідні й нерідко ефективні заходи з виявлення, обліку, паспортизації об'єктів культурної спадщини, упорядкування прилеглої до нерухомих пам'яток території, фінансування їх ремонту та реставрації тощо. Так, у 1972 р. Волинська обласна організація УТОПІК виділила на реставрацію архітектурних пам'яток, музейну роботу майже 40 тис. крб. Звичайно, першочергове місце відводилося благоустрою пам'ятників доби соціалізму. Рівненська обласна організація УТОПІК впродовж 1971–1973 рр. профінансувала пам'яткоохоронні рятівничо-реставраційні роботи на загальну суму майже 195 тис. крб [15].

У 1980-х рр. організації УТОПІК обох областей особливої уваги надавали вивченню пам'яток, пам'ятних місць, пов'язаних з боротьбою народів Радянського Союзу проти нацизму. Широкомасштабна робота проводилася з виявлення братських могил, а також окремих поховань радянських воїнів. Майже в кожному населеному пункті були споруджені пам'ятники, стели в честь загиблих на фронтах війни земляків. Також велика увага зверталася на реставрацію пам'яток архітектури (насамперед соціалістичної доби), створення і діяльність громадських музеїв, народних університетів пропаганди пам'яток. Одним із видів роботи осередків Товариства в обох областях стало проведення наукових краєзнавчих конференцій, де розглядалися питання пам'яткознавства.

Аналізуючи співпрацю організацій УТОПІК Волині та Рівненщини з органами влади, можна бачити, що діяльність перших повністю підпорядковувалася потребам державно-партійних структур, хоча статут Товариства формально це забороняв. Робота управлінської культури виконкомів Рад та відділів культури комітетів партії різних рівнів значною мірою базувалася на використанні ресурсів обласних, районних та міських організацій УТОПІК. Простежується інтеграція міських осередків Товариства до державної виконавчої ланки влади. Його представники входили до складу дорадчих колегіальних

органів при виконкомах. Існували директивні плани залучення до складу Товариства нових членів та план надходження фінансових коштів. На 1 липня 1968 р. Волинська обласна організація УТОПК нараховувала 1150 первинних осередків, у яких перебувало 86 тис. членів, у тому числі 46,7 тис. членів молодіжних секцій. Рівненська обласна організація у цей час нараховувала 1500 первинних осередків загальною чисельністю 65,5 тис. членів (у тому числі 38,8 тис. членів молодіжних секцій) [16]. Засобом тиску на УТОПК слугувало й те, що, як правило, обласні, районні та міські його організації очолювали заступники голів виконкомів. Останні для досягнення потрібних показників нерідко використовували адміністративні примусові важелі впливу на керівників підприємств, установ, організацій та профспілок. Методи створення осередків Товариства, ієрархічно підпорядкована структура, адміністрування та наказові форми роботи були перейняті з досвіду діяльності Комуністичної партії України (КПУ), що посилювало негативні тенденції та формалізм у роботі. Внаслідок цього в багатьох районах Волинської та Рівненської областей осередки Товариства існували формально і практичною діяльністю не займалися.

Обидві обласні організації УТОПК також не могли не підпорядковуватися ідеологічним вимогам у пам'яткоохоронній роботі, виконання яких суворо контролювали партійно-радянські органи. Це, зокрема, відбивають звіти обласного осередку Товариства Рівненщини за 1967–1973 рр. [17]. Якщо на початках у них можна було віднайти констатацію певних недоліків у проведенні органами влади пам'яткоохоронної діяльності, то з початку 1970-х років така критика зникає. Зокрема, у звіті за 1967 р. фіксувалися певні здобутки в охороні археологічної спадщини, пам'яток архітектури. Тут говорилося про проведення і завершення реставрації Луцької брами XVI ст. в місті Дубно, складання проектно-кошторисної документації щодо реставрації Троїцького монастиря-фортеці в селі Межиричі Острозького району та ін. [18]. Водночас наводилися факти про зневажливе ставлення місцевих керівників до охорони пам'яток. Зокрема, говорилося, що виконком Острозької міської Ради депутатів трудящих з ініціативи голови виконкому Є. Нечипорука без погодження з відповідними організаціями 2 серпня 1967 р.

ухвалив рішення про знесення дзвіниці на території колишнього місцевого костелу. Звільнена площадка була використана під спортивний майданчик для потреб спортивної школи, що розташовувалася в приміщенні колишнього костелу. У селі Горбаків Гоцанського району голова місцевого колгоспу самочинно розпочав будівництво цегельного заводу на території городища села Дорогобуж – відомої археологічної пам'ятки X–XI ст. [19].

Відділи культури обох обласних комітетів КПУ надавали значної уваги виховній функції у діяльності УТОПК, що була складником ідеологічної роботи. Переважна більшість заходів спрямовувалися на військово-патріотичне виховання молоді, зокрема, вивчення переможних сторінок радянської військової історії на місцевих взірцях. Одне з головних завдань полягало також у використанні відповідних пам'яток для вивчення й пропаганди революційних та трудових традицій радянського суспільства. Тому не випадково найбільшій активності діяльність членів Товариства досягала в ході ідейно-політичних кампаній, пов'язаних із святкуванням ювілейних чи знаменних подій з історії СРСР та УРСР. Однак усе це, незважаючи на постійний ріст масовості учасників, тримало громадський пам'яткоохоронний рух на низькому науковому рівні, мало суто екскурсійно-пропагандистський характер. Пам'ятки археології та сакральної архітектури практично залишалися поза його увагою.

Нові умови для діяльності організацій УТОПК обох областей принесли друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. З початком перебудови (1985 р.) на порядок денний постали питання про виживання Товариства, шляхи виходу з кризи, інші форми реалізації статутних завдань. Через поступове самоусунення державних структур та компартійних органів від підтримки та контролю УТОПК припиняється масштабне поповнення фонду Товариства членськими внесками. Як наслідок, згортаються широкомасштабні пам'яткоохоронні проекти, започатковані ним. Відмова від формального підходу до обліку членів УТОПК показала також реальний стан справ із членством в обох обласних організаціях.

На хвилі демократизації, викликаній перебудовою, у республіці з'явилася ще одна громадська організація, яка швидко прилучилася до

справи охорони пам'яток. Нею стала Всеукраїнська спілка краєзнавців, заснована 1989 р. з ініціативи Голови президії УТОПК П. Тронька. 31 березня 1989 р. постало Рівненське обласне краєзнавче товариство на чолі з І. Пащуком. 17 листопада 1989 року було створене Волинське обласне краєзнавче товариство, яке очолив Г. Бондаренко. Його організаторами стали різні установи і громадські організації. Основна роль тут належала Луцькому державному педагогічному інституту імені Лесі Українки, Інституту післядипломної педагогічної освіти, Волинському краєзнавчому музеєві, товариству «Знання» та Волинському відділенню Українського фонду культури на чолі з М. Онуфрійчуком, які забезпечили на початках роботу Товариства [20].

Такими чином, чвертьстолітній період діяльності організацій УТОПК на Волині та Рівнен-

щині охарактеризувався помітними здобутками й водночас суттєвими недоліками. Їх роботі були притаманні вади радянської системи управління, постійний ідеологічний тиск партійних органів, жорстке підпорядкування державній владі. Однак вони змогли згуртували широке коло небайдужих до культурних надбань осіб, стали тією вагомою громадською структурою, що досить помітно фінансувала на теренах Західної Волині пам'яткоохоронні заходи, фактично впроваджувала їх у життя. Позитивний досвід діяльності Волинського та Рівненського обласних відділень УТОПК впродовж другої половини 1960-х – 1980-х рр. повинен слугувати сучасній пам'яткоохоронній роботі і стати об'єктом детальнішого вивчення вітчизняних науковців.

Джерела та література

1. Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / Наталія Кінд-Войтюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 22–27; Кінд-Войтюк Н. Волинське товариство приятелів науки в дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1935–1939) / Н. Кінд-Войтюк, С. Новіков // Матеріали IV Волин. міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка: зб. наук. праць. – Житомир, 2011. – С. 244–246, ін.
2. Заставецька Н. Діяльність Польського товариства краєзнавчого у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях (1920–1930-ті рр.) / Наталія Заставецька // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття. – С. 275–281, ін.
3. Муляр Г. Діяльність Волинської обласної організації УТОПК (друга половина 1960-х–1980-ті роки) / Галина Муляр // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів (14–15 трав. 2012 р.): у 3 т. Т. 1. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 37–38; Муляр Г. В. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні у 1944–1991 рр. (на прикладі Волинської і Рівненської областей): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Г. В. Муляр. – Луцьк, 2015. – 20 с.
4. Ziemia Wołyńska (Łuck). – 1938. – № 1. – S. 15.
5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області), ф. 46, оп. 2, спр. 127, арк. 5.
6. Znicz. – 1936. – № 5. – S. 152.
7. Дублянський А. Волинське товариство приятелів науки / А. Дублянський // Українська нива. – 1936. – 13 верес.; Гаврилюк О. Н. Волинські стежки архітектора і громадського діяча Сергія Тимошенка / О. Н. Гаврилюк, С. В. Гаврилюк // Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 14-ї Всеукр. наук. конф., м. Львів, 8–10 жовт. 2015 р. – К. – Львів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2015. – С. 81–83.
8. Mier K. Zagadnienia kulturalne Wołynia / K. Mier // Znicz. – 1936. – № 3. – S. 37; Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych, politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskie j Akademii Nauk, 1988. – S. 168.
9. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області), ф. 160, оп. 1, спр. 75, арк. 12, 13; Rzeźniak M. Julian Nieć (1908–1939), historyk, organizator życia naukowego na Wołyniu / M. Rzeźniak // Волинський музей: історія і сучасність: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк – Колодяжне, 18–19 трав. 2004 р. Наук. зб. Вип. 3. – Луцьк: МП «Пульс», 2004. – С. 117–118.

10. Держархів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 30, арк. 1; Macko S. Z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk / S. Macko // Wołyń. – 1937. – 7 lutego; Macko S. Poczynania naukowe na Wołyniu: z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk / S. Macko // Wołyń. – 1937. – 19 grudnia.
11. Держархів Волинської області, ф. Р – 3146, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.
12. Там само, спр. 2, арк. 1–35.
13. Там само, спр. 68, арк. 6.
14. Держархів Рівненської області, ф. Р – 2528, оп. 1, спр. 21, арк. 4; спр. 40, арк. 4.
15. Держархів Волинської області, ф. Р – 3146, оп. 1, спр. 90, арк. 44; Держархів Рівненської області, ф. Р – 204, оп. 12, спр. 224, арк. 43.
16. Держархів Волинської області, ф. Р – 3146, оп. 1, спр. 17, арк. 2.
17. Держархів Рівненської області, ф. Р – 2528, оп. 1, спр. 6, арк. 1–12; спр. 40, арк. 1–8; спр. 53, арк. 1–7; спр. 101, арк. 1–36; спр. 119, арк. 1–21.
18. Там само, спр. 6, арк. 6–8.
19. Там само, арк. 9.
20. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України: матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спец. вип. – Луцьк : МП «Пульс», 2009. – 292 с., іл. (Серія: «Краєзнавча бібліотека Волині»).

Александр Гаврилюк

Памятникоохранительная деятельность волинских общественных организаций (1920-е–1980-е гг.)

В статье освещается содержание памятникоохранительной работы, проводившейся общественными организациями Западной Волыни в условиях пребывания в составе Второй Речи Посполитой и Советского Союза. Обращено внимание на особенности такой деятельности, обусловленные культурной политикой обеих государств относительно украинской нации.

Ключевые слова: *Западная Волынь, культурное наследие, памятникоохранительная деятельность, Вторая Речь Посполитая, Советский Союз, общественная организация.*

Oleksandr Havryliuk

Monument preservation activity of Volyn public organizations (1920s–1980s)

The article views the content of monument preservation activity, conducted by public organizations of the Western Volyn, when the abovementioned area was a part of the Second Rich Pospolyta and the Soviet Union. The attention is paid to the peculiarities of monument preservation activity, due to the cultural policy of both states concerning Ukrainian nation.

Key words: *Western Volyn, cultural heritage, monument preservation activity, the Second Rich Pospolyta, the Soviet Union, public organization.*